

ЛИСТИ А. КРИМСЬКОГО З ЛІВАНУ ЯК ЕТНОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Кожна країна, яка має намір дотримуватися незалежної зовнішньої політики, розвиває інституції, що сприяють її відносинам із зарубіжними країнами. Одним з важливих напрямків зовнішньої політики для кожної країни є Схід. Тому в усіх державах є організації, котрі вивчають орієнталістику та життя східних народів. Не є винятком і Україна, яка має давні традиції вивчення країн Сходу, що мають розвиватися й надалі. Одним із яскравих представників українських вчених, більша частина наукової діяльності якого була присвячена вивченню сходознавства, був професор А. Кримський.

Агатангел Юхимович Кримський народився 15 січня 1871 р. у м. Володимирі-Волинському, був українським письменником, вченим, сходознавцем, неодмінним секретарем Всеукраїнської академії наук (ВУАН). У 1892 р. закінчив Лазаревський інститут східних мов у Москві. Після закінчення історично-філологічного факультету Московського університету в 1896 р. склав магістерські іспити та прийняв пропозицію професорської ради Лазаревського інституту східних мов готувати себе до професорського звання і, як магістрант інституту, поїхав на два роки до Сирії та Лівану (1896–1898) [Гурницький 1971, 17–20]. Він часто писав листи своїй сім'ї в Україну, де описував життя і побут арабів, які й на сьогодні являють собою досить цікаві матеріали для вивчення етнографії арабів. У 1898–1918 рр. вчений працював викладачем (з 1900 р. – професором) Лазаревського інституту, у 1918–1921 рр. був професором Київського університету. Помер 25 січня 1942 р. у засланні у Кустанай (Казахстан), куди потрапив за звинуваченням в антирадянській націоналістичній діяльності. Справу проти А. Кримського припинено у 1957 р., реабілітовано його 1960 р. У 1970 р. 16-та сесія Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО внесла його ім'я до переліку видатних діячів світу.

Наукова, літературна та епістолярна спадщина, залишена А. Кримським від періоду перебування у Лівані, цікавить багатьох дослідників. Проте більшість із них зверталася до його сходознавчої діяльності без розгляду етнографічної спадщини, залишеної у листах, великих монографіях. Хоча треба відзначити деяких науковців, що наблизилися до цієї теми. У передмові до книги “А.Е. Крымский. Письма из Ливана (1896–1898)” (Москва, 1973) та у статті наприкінці книги “Очерк востоковедческой деятельности А.Е. Крымского” московська дослідниця І.М. Смілянська найбільше наблизилася до теми етнографічної діяльності вченого у Лівані. Вона простежила умови написання листів А. Кримським, визначивши як його особисті, так і наукові інтереси, відображені в документах. Передусім загострює увагу читача на значенні вченого як свідка періоду соціального перетворення та визвольної боротьби східних народів проти окупації Туреччиною і постійного втручання європейських держав у внутрішні справи Лівану. Усі ці свідчення А. Кримського дослідниця доповнила матеріалами з Архіву зовнішньої політики Росії, які належать до часу перебування вченого на Сході. Проте з-поміж соціальних і політичних питань І.М. Смілянська визначила потенціал листів вченого як етнографічних матеріалів. Їй, наприклад, вдалося побачити у листах сезонні зміни у харчуванні бейрутців та патріархальні відносини між різними соціальними прошарками городян, традиційний уклад їхнього життя, важливість прислів'я в арабській традиційній думці. А втім задуми вченого, пише дослідниця, видати зібраний у Лівані фольклорний матеріал не збулися [Крымский 1975, 6–22, 9–11, 303–338]. Частково архів А. Кримського в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського та уривки з книги вченого “История новой арабской литературы” (1971) були використані нею в коментарях до книги “Сирия, Ливан и Палестина в описаниях

росийских путешественников, консульских и военных обзорах первой половины XIX века” [Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 315, 317–319, 321, 322, 324].

У статті “Арабський фольклор и теория миграции сюжетов в исследованиях А. Крымского”, надрукованій у журналі київського Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського “Східний світ”, Н. Каймакан розглянула історіографію сходознавчих фольклорних робіт вченого та навела деякі його архівні фольклорні матеріали, які А. Кримський встиг записати у Лівані [Каймакан 2004, 140–148]. О.Д. Василюк у статті “Студії Агатангела Кримського в Бейруті (1896–1898)” розкрила тему літературознавчих праць, які вчений написав під час свого відрядження на Схід [Василюк 2007, 51–59]. Д.А. Радівілов у великому нарисі “Арабістика Агатангела Кримського” детально розглянув сходознавчі роботи вченого, особливо такі визначні, як “Мусульманство и его будущность” (1899, 1904), “История арабов, их халифат, их дальнейшие судьбы и краткий очерк арабской литературы” (1903), “История мусульманства. Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы из Дози и Гольдциера” (1904), які він написав під час перебування у Лівані. Автор статті писав, що хоча ці роботи були написані на основі творів західноєвропейських орієнталістів, проте молодий науковець ставив собі за мету не лише перекласти їх російською мовою, а й визначити сучасні йому тенденції у сходознавстві, та й не соромився висловлювати свою позицію, хоч би вона і викликала дискусії [Радівілов 2007, 7–22]. До такої думки приєднувалася й І.М. Смілянська, яка вважала, що А. Кримський поділяв метод польського сходознавця О.І. Сенковського (1800–1858) “передавать свои наблюдения и знания через комментированное издание трудов классиков востоковедения” [Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 12].

Цікава та унікальна у своєму роді стаття московського дослідника А.В. Сараб’єва “А.Е. Крымский: специфика научного познания арабского Востока”. Автор статті досліджував проблему наукового пізнання крізь призму етнічних стереотипів на прикладі робіт А. Кримського. У цьому контексті він виділив як загальні процеси формування наукового досліді під час безпосереднього спілкування сходознавців з предметом

дослідження – східним суспільством, так і окремі, властиві лише Агатангелу Юхимовичу, риси сприйняття ліванського народу. Зважаючи на актуальність та беззаперечну новизну статті, треба зазначити деякі її недоліки, а саме: автор статті приділив мало уваги впливу українського середовища на формування досвіду вченого, а також не включив у дослідження, можливо через мовні складнощі, його україномовні поетичні та прозові твори на східні мотиви як докази наукового становлення вченого як орієнталіста. А.В. Сараб’єв, використовуючи лише першу книгу з п’ятого тому “Творів” А. Кримського та скорочений варіант листування вченого з родичами зі Сходу – “Письма из Ливана” – московського видавництва, не мав можливості скористатися усім масивом листів, що призвело до таких неточностей статті, як, наприклад, дані про те, що А. Кримський не брав участі у справах російського консульства [Сараб’єв 2010, 112–120, 116]. Слід зауважити, що етнічні упередження А. Кримського найбільше представлені у другій книзі п’ятого тому “Творів” науковця.

Найважливіше в листах А. Кримського є те, що вони містять рідкісні описи арабських православних свят, весіль та похоронів. Мандрівники-прочани приділяли увагу політичному або церковному устрою на Сході і лише поверхово згадували дивні східні обряди весілля чи похорону [ІР НБУ, ф. 1, од. зб. 25700, арк. 1–97; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 5, 31–45, 52–90, 171]. Більшість учених, такі як Ж. Велерс (російський переклад: Москва, 1952), Н.І. Кірей (Краснодар, 1996) та інші, досліджували саме мусульманські традиції в арабів, а арабам-християнам, навпаки, присвячено дуже мало робіт. Відомі нам праці в основному стосувалися проблем християнської церкви на Сході [Велерс 1952, 98–99, 10–107; Войницький 2004, 48–59], арабської християнської діаспори на Заході [Сараб’єв 2007, 70–74] або виховання дітей [Родионов 1983, 4–22], проте й досі немає етнографічних досліджень життя християн-арабів, опису їхнього побуту, культури, свят. Саме розгляду цих аспектів з-поміж усього масиву епістолярної спадщини А. Кримського присвячена ця робота. Особливо буде цікаво порівняти ці дані з даними етнографічних досліджень мусульманських традицій.

Розуміючи важливість своїх науко-

вих спостережень, вчений писав сестрі Марії Юхимівні Кримській (1863–1951) та батькові Юхиму Степановичу (1839–1915), братові Юхиму Юхимовичу, щоб вони зберегли його листи зі Сходу, оскільки планував опублікувати свої спогади як частину сходознавчої праці [Крымский 1975, 49–50, 177; Крымский 1973, 42]. Проте ці спостереження знайшли своє місце лише при написанні політичної статті “Листи з Сирії” (“Буковина”, 1897, № 70–72) та частково при написанні “Истории новой арабской литературы”. В Інституті рукопису НБУ, де зберігався архів А. Кримського, можна побачити листи, написані вченим з Лівану. Вони були виправлені ним та вміщені у нотатки та чернетки для написання етнологічно-фольклористичного дослідження “Материалы для изучения языка и этнографии Сирии”. Проте закінчити цей твір він не зміг, оскільки розпочав роботу над ним у 1930-х роках ХХ ст., незадовго до заслання у Казахстан [ІР НБУ, ф. І, XXXVI]. Сюжет написаного під час поїздки вченого до Лівану циклу “Бейрутські оповідання” (1906), який склали дві розповіді: “Растленіє нравів” (складається з трьох частин: “Іменинник”, “Шейх Жяммель” і “Бальо”) та “Соломонія, або Соломон у спідниці”, – часто перекликається з його листами. Тому цей художній твір можна цілком вважати продовженням листів вченого [Крымский 1972, 528–600, 617–618].

У своїх дослідженнях А. Кримський використовував з усіх етнографічних методів лише методи спостереження та порівняння, бо його відрядження було присвячене удосконаленню знань з арабської філології, а листи мали лише особистий характер [Крымский 1975, 48].

Більшість листів А. Кримського зі Сходу були опубліковані у 1973 р. у другій книзі п'ятого тому “Творів”. Ці ж листи були надруковані у 1975 р. Інститутом сходознавства у Москві під назвою “Письма из Ливана (1896–1898)”, але в урізаному вигляді – лише листи і фрагменти, що стосуються сходознавчої та наукової діяльності А. Кримського. Деякі документи ввійшли у 2005 р. в перший том “Епістолярної спадщини Агатангела Кримського (1890–1941)” видавництва київського Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського.

Хоча свої листи вчений писав нібито

із Сирії, але на той час під назвою “Сирія” європейці розуміли не лише етнічні землі Сирії, а й узбережжя Лівану. У 1887 р. Бейрут став центром власти Османської імперії. Сьогодні це місто є столицею Лівану, тому можна упевнено вважати, що його листи були етнографічними записами, присвяченими Лівану. Важливо підкреслити те, що територією його дослідження було не лише місто Бейрут, а й селище Шуер, що у гірському Лівані, та його околиці у межах гори Санін, що розташована неподалік від Бейрута та входить до центральної частини гір Лівану [Крымский 1972, 547; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 183, 185, 186]. Тобто записи А. Кримського охоплювали як міську культуру, так і сільське, гірське середовище.

Доречно приділити увагу оточенню А. Кримського у Бейруті та селищі Шуер. Проживав він у родині православних арабів Юсифа Аттая, батька свого учня Михайла Осиповича Аттая (1852–1924), викладача арабської мови в Москві. До найближчого кола спілкування вченого, окрім сім'ї Аттая та їхніх сусідів і друзів, належав вчитель арабської мови Нажиб ібн Насім Трад, який допомагав йому в опануванні сучасної арабської мови та з яким вони вели розмови про місцеві звички та світогляд. Крім цього, у Бейруті проживало багато мусульман, і А. Кримський міг безпосередньо спостерігати за їхніми звичаями [Крымский 1975, 9–10, 76, 79, 99, 133].

Почнемо розгляд листів вченого з огляду матеріальної культури православних арабів, насамперед традицій харчування. Багато уваги А. Кримський приділив традиціям національної арабської кухні. У своїх листах він описував щоденну їжу православних арабів, виділив склад меню у піст та відзначив деякі страви у період перед постом – Масляну, як називав його вчений. Тобто визначити окремі ритуальні чи святкові страви за цим джерелом неможливо. Вчений високо оцінював ліванську кухню як здорову, корисну та смачну. А. Кримський писав про те, що майже вся їжа бейрутців рослинного походження, що спостерігається й сучасними вченими. З того м'яса, що їли араби, яловичину вони не любили, але дуже цінували баранину, яку не мили перед вживанням, вважаючи барана чистою твариною, на відміну від корови, що також простежується в етнокulturі сучасних арабів-мусульман

[Кримський 1972, 538, 539; Кримський 1973, 27, 43; Крымский 1975, 38, 56, 97, 123, 157, 162, 164, 168, 175, 190, 198; Этнография питания... 1981, 15–19, 20–21, 22–23, 33, 25–26, 28, 38–40, 41–44; Кирей 1996, 251, 254, 256].

За листами А. Кримського можна простежити харчовий цикл бейрутців. Восени вони харчувалися овочами (капостою, баклажанами, кабачками, бобами, перцем) та фруктами (апельсини, яблука, виноград, груші). В одному з листів до родичів він описав, що виноград закінчувався під Різдво у січні, але починався сезон ананасів, апельсинів, фініків, потім наступав період мандаринів, ягід, у березні – абрикоси і т.д. Навесні, коли починався Великий піст та закінчувався сезон апельсинів, було мало овочів, лише цвітна капуста, маслини, рис, із фруктів – фініки. З'являлися артишоки та акідінья-мушмала, різновид абрикосів чи жовтих слив. У травні більше появлялося ягід, персиків, абрикосів, артишоків, кабачків, огірків, апельсинів, зеленої квасолі, цукрового горіху. До початку травня закінчували обжинки. З червня абрикоси зникали, проте достигали гарбузи та сливи, шовковиця, яблука. У липні достигали фіги та виноград. Більшість мандрівників ХІХ ст. зазначали надзвичайну різноманітність плодів у раціоні бейрутців, проте лише за епістолярієм А. Кримського можна простежити річний цикл їхнього харчування [Крымский 1975, 32–33, 47–48, 96, 121, 135, 139, 143, 157, 188, 213, 259; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 32–33, 58–59, 88, 107, 199].

У “Бейрутських оповіданнях” вчений згадував, що араби мали звичку після збору врожаю залишати декілька овочів на городі та плодів на деревах, щоб “дерево не було сиротою” та родило на наступний рік [Кримський 1972, 532]. Згодом ця деталь у жнивній обрядовості арабів допоможе А. Кримському відшукати подібні паралелі в українських звичаях залишати купку жита (“волосова борода”) на полі для забезпечення наступних врожаїв [Кримський 1973, т. 3, 327].

Чай араби не пили. Інколи замість чаю пили збір трав. Дуже високо оцінював А. Кримський кондитерські вироби, окрім цукерок. Недорогим та якісним описав він і місцеве вино. Проте вчений казав, що пивцтво у Лівані не було поширене через жар-

кий клімат [Кримський 1972, 531; Крымский 1975, 32, 66, 67, 70, 228; Кримський 1973, 103; Этнография питания... 1981, 23, 24, 28, 44].

Харчовий раціон бейрутців був різноманітніший, ніж у горців. Цьому сприяв імпорт харчових продуктів з Єгипту, Сирії та інших країн, що дозволяло їм їсти різноманітні фрукти протягом всього року [Крымский 1975, 150]. Збереглося багато свідчень російських мандрівників та консулів про перевагу імпортованих продуктів у харчуванні городян міста Бейрута. Так, за розрахунковою таблицею російського консула в Бейруті К.М. Базілі видно, що імпорт у багато разів перевищував експорт харчових продуктів [Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 62–63, 66–67, 267–272]. Це призводило до значних змін у традиційному харчуванні жителів міст, на відміну від селян, до яких завезені продукти не потрапляли.

Харчувалися у Бейруті два рази на день, у горах Лівану – три рази на день. Години у добу міряли за давньою східною системою від сходу або від заходу сонця. Жінки з дітьми у Бейруті їли після чоловіків, що теж властиво мусульманам, у яких жінки їли окремо від чоловіків. Традиційно араби, як християни, так і мусульмани, їли руками, без столового приладдя, із загального тареля [Велерс 1952, 237–239; Кримський 1972, 538, 564; Кримський 1973, 20, 42–46, 74, 96, 120–121; Крымский 1975, 32–33, 45–46, 47–48, 51–52, 135, 138, 145, 164, 259; Этнография питания... 1981, 12–47, 24, 29, 45; Кирей 1996, 250–257, 259; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 88]. Отже, можна зробити висновок, що в культурі харчування араби-християни не відрізнялися від арабів-мусульман, на склад меню впливали лише наявність чи відсутність пошту.

Ще одним виявом матеріальної культури арабів, який подекуди в листах згадував А. Кримський, було традиційне житло арабів. Ці свідчення стосувалися лише житла городян Бейрута та селян Шуера, тобто осілих арабів. Мода на будинки з високими стелями прийшла з Європи, тоді коли стародавні будинки в Азії мали завжди низьку стелю. За свідченнями вченого, у будинках Бейрута були кам'яні долівки, які дуже часто спричиняли захворювання на ревматизм у місцевих жителів, проте навесні і літом у таких домівках було знач-

но прохолодніше. Незважаючи на сиру зиму, печей у будинках не було, лише на кухні тримали жаровні для приготування їжі та прання білизни у кип'ятку. Проте сучасний дослідник житла арабських країн В. Вороніна стверджувала, що в будинках ліванців були вогнища і робилися отвори над дверима для виходу диму. Для приготування святкової страви араби користувалися громадськими пекарнями. Вчений наголошував на тому, що будівлі у гірському Лівані, куди сім'я Аттая виїхала на період спекотного літа, більш архаїчні. До речі, традиція виїжджати на літо за місто, у село до родичів існувала на початку XIX ст. та тривала у XX ст. [Вороніна 1972, 39–40; Кримський 1972, 530, 533, 543–544, 552, 570; Кримський 1973, 55, 143; Крымский 1975, 32, 62, 85, 122; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 52, 56, 55–56, 107, 127; Родионов 1983, 5].

Інколи у будинках при вході був передпокій, але бувало й так, що двері вели прямо у помешкання. Біля порога робили отвір для стоку води, коли мили кам'яну підлогу. Біля дверей та вікон знаходилися слухові отвори. У той час уже використовували скло та ставні для вікон. Вікна у гірських помешканнях були без скла, а від сторонніх очей кімнати закривали ґрати, які обвивав плющ або затуляло дерево. Вчений писав своїй сім'ї, що в домі було багато шпарин між вікнами та дверима, що допомагало у спеку провітрювати помешкання, проте в прохолодну погоду призводило до протягів. Будинки в горах Лівану мали пласкі дахи, вимощені вапном та дрібними камінцями. Щоб вирівняти такий дах після потужної зливи в горах, використовували важкі кам'яні котки. Усі ці свідчення підтверджують сучасні вчені, які відзначають високу культуру обробки каміння у Лівані при будівництві житла, чому сприяли умови місцевого клімату [Велерс 1952, 242, 288–289; Крымский 1971, 265–266; Крымский 1975, 152, 190, 221, 238, 243, 261; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 127, 227, 321; Кирей 1996, 248].

Згадував А. Кримський про традиційний одяг арабів – городян, які проживали в Бейруті, та селян гірського Лівану. Більшість цих записів були хаотичними, без класифікації і зроблені вченим під час свят – весіль чи релігійних святкувань. Цілком

народний одяг зберігся лише у сільській місцевості, там він не зазнав європейського впливу. Серед населення дуже поширені були вироби із шовку. Вирощування шовку було основною діяльністю більшості ліванців і становило лівову частку експорту до Європи [Велерс 1952, 248, 286; Кримський 1972, 553; Крымский 1975, 48, 89, 116–117, 175; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 52, 205, 267–272; Григорович-Барський 2000, 271, 280].

Головними елементами чоловічого народного одягу були широкі шаровари з низькою матнею, пояс, сорочка, що заправлялася у штани, жилет. Зверху на все це одягалося “абайє”, дещо середнє між дуже широким жупаном та плащем. Інколи одягали шовкові халати. На голову чоловіки одягали, як описав вчений, щось схоже на українську намітку з довгими кінцями та полами, що закривало лоба, шию, вуха та спало на груди на зразок капюшона. Інші чоловіки на голові носили тюрбан, один кінець якого обвивав ліве вухо та спадав «як козацький “оселедець”». У містах араби одягали феску з китицею або шовковою хустинкою, як відзначив вчений, “на зразок нашої намітки”. Навіть із вищеведених фраз можна здогадатися, що одяг українця та ліванця вчений вважав дуже схожим. Проте не можна сказати, що такі порівняння зроблені з якоюсь науковою метою. Скоріше, ці описи дали змогу родичам А. Кримського в Україні уявити, як зовнішньо виглядає араб. Дослідник зазначав, що турецькі піддані мали право носити феску, проте не могли носити капелюха, як європейці. У своїх листах А. Кримський не писав, чи був якийсь розподіл кольорів одягу за віросповіданням, як це показав Н-ський. Схожі описи традиційного одягу арабів Лівану можна зустріти і в рапорті російського офіцера П.П. Львова та працях сучасних етнографів, які також простежують найбільшу схильність ліванців щодо наслідування європейської моди [Велерс 1952, 249–250; Кримський 1972, 452–453, 536; Крымский 1975, 32, 53, 103, 180–181, 184–185; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 35, 54, 84, 205, 209, 343; Кирей 1996, 264–265].

Одежа жінок Лівану зазнала значного європейського впливу, крім головного убору: або чорна феска, або хустка, як у вірменок. У роботі щодо арабів Близько-

го Сходу “Матеріали...” згадується, що у 1850 р. у Бейруті християнки з незможних сімей повинні були, виходячи на вулицю, затуляти обличчя білим покривалом, щоб уникнути неприємностей з боку мусульман. Відкривали вони лице, лише перебуваючи у християнському колі. Це не стримувало їхнього бажання одягатися якнайкраще. На початку XIX ст. Н-ський зазначав, що жінки все одно прагнули дізнатися новини французької моди. На час перебування А. Кримського у Бейруті християнки вже не затуляли обличчя. Проте, коли А. Кримський у 1897 р. хотів зняти дачу на літо у гірському селі Алеє, що у Лівані, і спілкувався з господинею будинку, вона затуляла лице чорною хусткою, так щоб було видно лише одне око та частину лоба, а при роботі, коли відверталася від чоловіка, відкривала [ІР НБУ, ф. 1, од. зб. 25700, арк. 1–5; Крымский 1971, 406–409; Крымський 1972, 543; Крымський 1975, 181; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 35, 54–55, 84–85, 86, 211, 343]. Отже, одяг чоловіків-християн у місті не зазнав значного впливу європейської моди, тоді коли жіноче вбрання увібрало в себе багато традицій європейців. Жінки звільнилися від звичаю затуляти обличчя, що порушило традиційний спосіб одягання та заклало підґрунтя для значних відмінностей між одягом християнок і мусульманок.

Не обійшов А. Кримський увагою і традиційні звички арабів у сфері гігієни. Він описував у листах арабську баню, у якій милися на підлозі і чоловікам треба було вдягати спідничку з покривалом. Банщик міг намилити клієнта і зробити йому масаж. У листах згадувалося, що зуби араби не чистили, а задля очищення жували мастику. Звичай голитися існував лише у містах – під європейським впливом. У православних сім'ях господині мали звичай прасувати білизну у п'ятницю, щоб одягти її чистою у неділю до церкви. У гірському Лівані у вченого викликала незадоволення необхідність справляти нужду на відкритому для сторонніх очей схилі, на відміну від українського села, де завжди знайшлася б “загуменка” [Кримський 1972, 529–530, 537; Крымский 1975, 40, 106, 154].

Після перших вражень від побутових звичаїв арабів А. Кримський у своїх листах описав їхню духовну культуру. Вчений

відзначав велику набожність православних ліванців. Він згадував, що церемонія привітання в арабів займала багато часу, близько п'яти разів треба було запитати про здоров'я співрозмовника та здоров'я його родичів. Чемністю вважалось залишити гостя у себе вдома на декілька днів та задовольнити усі його потреби, що, власне кажучи, властиво усім арабам [ІР НБУ, ф. 1, од. зб. 25083, арк. 127; Велерс 1952, 109; Крымский 1971, 329–330; Крымський 1972, 541, 542, 544–545, 550, 560–561; Крымський 1973, 207–209; Крымский 1975, 41, 92, 134, 173, 181–182, 196–198, 199–200; Этнография питания... 1981, 23–24; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 37, 318–319; Кирей 1996, 178–181, 192].

За свідченнями науковців, багато мешканців гірського Лівану мігрували на заробітки до Америки. Цьому сприяло знання іноземних мов, що викладали у школах, які належали православним, католицьким, уніатським, маронітським та протестантським церквам. Листи А. Кримського свідчать, що англійську мову знала навіть селянка у гірському Лівані [Велерс 1952, 254, 283, 289; Крымский 1975, 168, 178].

Складні міжконфесійні відносини в арабській країні теж знайшли відображення у листах А. Кримського. Так, у гірському Лівані з'явилися “борці за віру”, котрі вбивали мусульман. У релігійному питанні православні араби поклали надію на Російську імперію і деякі з них вважали себе підданими Росії. Вони вірили, що Петро I залишив російським царям заповідь – кожні двадцять років воювати з Туреччиною. Звичай ставити жертвник на місці зруйнованої мусульманами церкви запримітив вчений під Бейрутом. Він побачив на землі викладене з каміння щось на зразок печі, яка була закрита заступкою. В середині палало чотири свічки, які християни запальовали під час обідньої та вечірньої служби [Велерс 1952, 271; Крымський 1972, 542, 564; Крымський 1973, 56; Крымский 1975, 52, 55–56, 63, 74, 110–111, 175, 191–192, 196, 267–268; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 59–61].

Міжконфесійні конфлікти призвели до того, що араби, будучи одним народом, почали вважати за приналежність до нації віросповідання. Так, православні араби почали називати себе греками, тобто прихильниками “грецької”, православної віри.

Проте вони не вважали себе вихідцями з Егейського півострова, а просто підкреслювали свою відмінність від інших жителів Близького Сходу [Кримський 1972, 547; Крымский 1975, 294; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 43, 61, 205–206].

Велике значення для сучасної науки мають описи А. Кримським святково-обрядової культури православних арабів, які не мають аналогів у сучасній етнографії. У “Бейрутських оповіданнях” А. Кримський згадував звичай постувати 14 (1) січня у день трьох святителів: Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоустого, яких араби називали “три ясні місяці”. Він писав, що перший понеділок Великого посту в Лівані називався “понеділок монаха”. У цей день вшановували ченців: садили їх, або ряджених за них, на віслюка та урочисто возили містом, сповіщаючи, що наступив піст, царство монахів [Кримський 1972, 559; Крымский 1975, 118–119].

На початку Страсного тижня, у неділю, а не у Вербну суботу, православні роздавали в церкві або приносили з собою пальмове гілля. Цього ж дня відпускали на волю пару птахів, яких приносили з собою до церкви, прив’язавши до свічки. В архіві А. Кримського, у чернетках до праці “Матеріали...”, зазначається, що обряд випускання птахів на волю існував у мусульман. Таке бачив у Дамаску Н.К. Радзивілл, якому пояснили, що це робили на спомин душ покійних батьків [ІР НБУ, ф. 1, од. зб. 25700, арк. 91; Крымский 1975, 128–129, 299].

Над селищем Шуер у гірському Лівані, де влітку проживав А. Кримський, розташовувався чоловічий монастир Св. Іллі. Напередодні святкування дня цього святого сюди збирався народ з усіх околиць та бенкетував усю ніч: грали на музичних інструментах і співали світських пісень. Вчений висунув гіпотезу про те, що це святкування – пережиток святкування Хидра, якого ототожнювали з Іллею, котре було дуже поширене в Лівані. На святі також були танці з мечами або шаблями, з боротьбою на зразок фехтування, акробатичні вправи з триманням стільців або шаблі в зубах та одночасним підкиданням яблук. Усі ці розваги вчений порівняв з описом Ксенофонтом малоазійських танців у п’ятій книзі “Анабасису” [ІР НБУ, ф. 1, од. зб. 25700, арк. 26; Крымский 1975, 180–184].

Напередодні свята Преображення Господнього у Лівані на дахах збиралися люди із запаленими свічками в руках. Як стверджував учений, цей звичай прийшов в села з міста. Проте селяни переважно стріляли із зброї, а свічок майже не ставили. Свято Св. Варвари у Бейруті дуже шанували. Діти одягали маски та ходили по домівках, як українські колядники. На свято пекли пиріжки з товченими кедровими горіхами та духмяним сиропом, і ця традиція триває й по сьогодні. А. Кримський згадував, що у парафіяльному храмі Св. Миколая у Бейруті існувала традиція відвідувати священиком православні сім’ї перед святами та першого числа кожного місяця, під час чого він отримував пожертви на храм. Під впливом європейців почали вводити деякі свята, які раніше не були відомі арабам, зокрема іменини. Яскраво зобразив це явище А. Кримський у розповіді “Іменинник” у циклі “Бейрутські оповідання” [Велерс 1952, 270; Крымский 1972, 530; Крымский 1975, 84, 112–113, 190–191, 247; Родионов 1983, 11].

Незважаючи на протистояння, деякі православні святині визнавалися й мусульманами. Коли у Страсну п’ятницю навколо церкви обносили Святу Плащаницю, мусульманські безплідні жінки намагалися прослизнути під неї, щоб завагітніти. Шанували мусульмани й приборезний камінь, біля якого св. Юрій убив змія. У неопублікованій праці “Матеріали...”, після опису легенди про цього святого, А. Кримський повідомляв, що на тому місці, де св. Юрій убив змія, християни побудували церкву. Пізніше мусульмани її зруйнували та побудували мечеть, якої під час подорожі вченого вже не існувало. Щоб православні паломники з Російської імперії могли поклонитися святому, камінь, на якому, за легендою, св. Юрій убив дракона, перенесли у Бейрут [ІР НБУ, ф. 1, од. зб. 25140, арк. 218; ф. 1, од. зб. 25700, арк. 68–72; Крымский 1972, 574; Крымский 1975, 134, 299–300; Родионов 1983, 6; Григорович-Барський 2000, 270, 308].

У творах російських мандрівників початку ХІХ ст. можна знайти чимало матеріалів про повір’я та легенди ліванців. У листах А. Кримського цього обмаль. Проте в архіві вченого, що зберігається в Інституті рукопису, можна знайти багато таких записів із посиланнями на матеріали

інших мандрівників, які, на нашу думку, мали ввійти до книги про близькосхідні народи “Матеріали...” [Крымский 1971, 620–621; ІР НБУ, ф. І, од. зб. 25700, арк. 52–93; ІР НБУ, ф. І, од. зб. 25140, арк. 215–218; ІР НБУ, ф. І, од. зб. 25110, арк. 26–32, 64–88, 147–155, 158–159; ІР НБУ, ф. І, од. зб. 25765, арк. 1–2].

Залишив згадку вчений і про такі мусульманські традиції, як свято “байрам” та піст “рамадан”. Ніхто з мусульман не міг відкрито порушити рамадан, що простежується і по сьогодні. Лайка “о порушник рамадану” вважалася дуже образливою. На відміну від турків, у піст араби дозволяли собі спілкуватися з іновірцями. Щодо християн у Бейруті вчений писав, що вони якщо не хотіли, то не тримали піст [Велерс 1952, 268; Крымский 1975, 136, 254–255; Етнографія питання... 1981, 24, 45; Кирей 1996, 282].

Детально описав А. Кримський сімейні свята православних арабів, що й досі залишається маловивченою темою. У “Матеріалах...” А. Кримського згадувалося, що у гірському Лівані християни і мусульмани здійснювали стародавні обряди зі співочою процесією по місту за нареченою. Християни та туркмени у Сирії отримували за наречену посаг, а мусульмани платили калім [ІР НБУ, ф. І, од. зб. 25700, арк. 8–36].

А. Кримський особисто бачив та описав у своїх листах міське весілля у Бейруті та сільське – у гірському Лівані. У листі до сестри від 21 січня 1897 р. він розповідав, що потрапив на багате православне арабське весілля у Бейруті. Його, як казав вчений, через острах перед мусульманами, проводили в будинку нареченої, а не в церкві. У мусульман, як відомо із сучасних етнографічних даних, святкування відбувається, навпаки, у нареченого. В архіві та примітках до книги “Письма из Ливана” А. Кримського зберігся опис сільського православного весілля у гірському Лівані, яке вчений бачив у 1890-х рр. Побачене він доповнив спогадами І.П. Головінського й Порфірія Успенського про християнські та мусульманські весілля. Описи цих весіль мають одну характерну деталь – весільну процесію з нареченою супроводжували жінки, що викрикували з радощів, та озброєні чоловіки. У молодих не питали згоди на одруження.

На весіллі молода або затуляла обличчя тканиною, або заплещувала очі, і так її супроводжували у будинок нареченого. Інколи всю весільну церемонію наречена стояла обличчям до стіни. Вінчання у більшості випадків відбувалося у церкві, лише вінчання маронітів, за свідченням італійської княгині К.Т. Бельджойзо (1808–1871), здійснювалося вдома. Зрідка відбувалася обрядова боротьба за наречену між жінками та молодим зі свитою. Гуляли весілля усім селом, декілька днів, дуже шумно та весело, з піснями жінок і танцями чоловіків. Після шлюбної ночі демонстрували сорочку нареченої для засвідчення її цноти [ІР НБУ, ф. І, од. зб. 25700, арк. 22–27; Крымский 1975, 297–298, 105; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 88; Кирей 1996, 193].

Довелося побувати вченому і на православних арабських похоронах у Бейруті. Треба зауважити, що він був на похоронах, де ховали чоловіків і хлопців. Даних про поховання жінок у його листах немає. А. Кримський писав, що прийти на похорон треба було обов'язково, щоб не образити родичів небіжчика. Кожний відвідувач промовляв родичам померлого традиційну фразу: “Хай винагородить Бог це вашим довголіттям”. Жінки та чоловіки мали перебувати в окремих кімнатах і постійно виражати свою скорботу у риданні. Жінки не могли йти на кладовище, тому прощання відбувалося вдома. Існував звичай ритуальної боротьби між жінками і чоловіками, щоб винести тіло покійного з хати, особливо якщо це була дитина. А. Кримський зауважував, що городяни відмовлялися від послуг плакальниць, тоді коли на селі ще побутовали такі традиції. Взагалі вчений не був у захваті від публічності такої церемонії та підсумував свої спостереження так: “...Восток сковал себя обрядами” [Велерс 1952, 255; Крымский 1975, 126–128, 140–141, 287–288; Кирей 1996, 196–197].

У горах Лівану православні похорони проходили складніше, відзначав дослідник. Зокрема, цікавий опис А. Кримського жіночого ритуального танцю навколо покійного з мечем, хустинкою, фескою померлого та іншими речами, які символізували його чесноти. Також на таких похоронах виконувався танець чоловіків з мечами. Такі ж несамопиті

танці жінок навколо небіжчика та голосні крики супроводжувачів при похованнях маронітів описував Н-ський у “Путевых заметках о Сирии”. Відомі були в Лівані заочні поховання, коли людина вмирала далеко від батьківщини, наприклад в еміграції у Бразилії. Усі вищезазначені поховальні обряди стосувалися лише дорослих, за дітьми просто відправляли поминальну церковну службу [Крымский 1975, 215–217, 229–230; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 87].

У чернетках до “Материалов...” А. Кримський, посилаючись на абата де Біноса, писав, що у мусульман поховання шанованої особи відбувалося з великими почестями. Хода цієї процесії була дуже повільна. Проте поховання незаможних арабів, за його спостереженнями, проходило дуже швидко: вони майже бігли до цвинтаря з тілом небіжчика [IP НБУ, ф. I, од. зб. 25700, арк. 41, 43; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 86–87].

У записах до “Материалов...” А. Кримський писав, що стародавній звичай поховання на Сході був без домовин, тіло обмивали, загортали у саван та клали в яму, яку закидали камінням. Але вже під час його подорожі існували домовини трапецеподібної форми. Оскільки у записах Порфирія Успенського, датованих 1843 роком, не згадується про наявність при похоронах домовин, вчений припустив, що їх араби недавно перейняли у греків-городян, які він бачив у Смирні [IP НБУ, ф. I, од. зб. 25700, арк. 40].

За архівними записами А. Кримського, у доісламських арабів вдова оплакувала чоловіка в окремому наметі протягом року. Араби-християни, за візантійським законом імператора Феодосія (408–450), тримали траур цілий рік. У річницю поховання відбувалася заупокійна служба і роздавалося коливо (варена пшениця із солонким мигдалем) з хлібом, у який додавали сезам. Але наприкінці XIX ст. тримати траур упродовж року було не прийнято, свідком чому став сам вчений [IP НБУ, ф. I, од. зб. 25700, арк. 50–51]. Описи арабських християнських похоронів, що є у листах А. Кримського, мають деякі спільні риси з описами мусульманських похоронів, які здійснив Н.І. Кірей [Кирей 1996, 193–194].

Таким чином, беручи до уваги сказане раніше, можна простежити скорочення

та спрощення традиційних обрядів поховань православних християн Лівану. Проте ці обряди цілком збереглися у сільській місцевості і мають схожість з обрядами маронітів. Жіночі та чоловічі танці на похоронах – залишки давньоарабської традиції, які були нівельовані при прийнятті арабами мусульманства і християнства. Аналогії у традиціях поховання арабів різних конфесій, можливо, пов'язані зі спільним походженням та проживанням, а відмінності – з різними релігійними поглядами.

Традиційне ставлення ліванців до жінки теж знайшло своє відображення у листах вченого до своєї родини. Залишки традиції затворництва, усамітнення жінки, утримання від спілкування з чужими чоловіками ще існували. Одна з таких ситуацій описана у листах А. Кримського: коли в учениць дівочого інституту-інтернату “Бакурат ель-исхен” (“Початки добродійства”) російського Палестинського товариства викликали здивування його візити до вчительок цього закладу, які приїхали із Санкт-Петербурга. Вважалося, що чоловіки не можуть вільно заходити в гості до панянок, якщо вони їм не родичі [Крымский 1975, 64].

Під час мандата Франції до Сирії та Лівану відбувається її вплив на звичаї арабів, зокрема тих, які проживали у Бейруті. Проявлявся цей вплив у тому, що жінки почали використовувати макіяж та стали більш вільними у спілкуванні з незнайомими чоловіками.

Проте не можна сказати, що зазначені вище обмеження були притаманні всім ліванцям. Так, наприклад, жінки, які проживали у гірських поселеннях Лівану, були більш природними, вони не соромилися годувати дітей грудьми навіть за присутності сторонніх чоловіків, а чоловіки не вважали ганебним при жінках і дітях розповідати непристойні анекдоти [Крымский 1972, 544, 553, 572–573; Крымский 1975, 112, 199; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 211].

Сім'ї арабів були багатодітні, що підтверджується іншими етнографічними даними. У господарів, у яких мешкав учений, було сім доньок і два сини. У гірському Лівані була традиція, за якою дитину, яка народжувалася слабкою, посвячували Богу і відзначали це тим, що не стригли їй

волосся до чотирнадцяти років. Таку хвору дитину називали яким-небудь загрозливим ім'ям – Лев, Тигр або Вовк – та вірили, що це злякає смерть. В арабів не прийнято було запам'ятовувати дату свого народження. Також існував звичай, за яким після народження дитини мати породіллі переселялася на тиждень до її сім'ї, щоб там їй допомогли у догляді за дитиною [ІР НБУ, ф. І, од. зб. 25083, арк. 130; Велерс 1952, 252–253; Кримський 1972, 550, 594; Крымский 1975, 74, 117, 198–199; Родионов 1983, 5; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 88; Кирей 1996, 179].

Щодо виховання дітей на Сході, то, як відзначив учений, їх не балували. Так, перебуваючи у сім'ї Аттая, він спостерігав, що за провину батько лупцював усіх дітей. А. Кримський писав, що бажання вчителів бейрутського дівочого інституту-інтернату "Бакурат ель-исхен" дати можливість батькам частіше відвідувати дітей та скоротити навчальний день для учениць, які жили не в інтернаті, викликало протести батьків цих дітей. Слід зауважити, що у своїх описах А. Кримський зазначав, що у гірському Лівані дітей люблять більше. Ж. Велерс також стверджував, що селяни, які могли бути жорстокими з дорослими членами своєї сім'ї, дітей балували і їхнє покарання засуджувалося [Велерс 1952, 264; Кримський 1972, 536, 540, 581–588, 597–599; Кримський 1973, 115, 168; Крымский 1975, 89, 112, 185; Родионов 1983, 16–17].

У Лівані існували місіонерські католицькі та православні школи, куди приймали дітей для їхнього виховання у відповідній вірі. Якщо бейрутці не змогли віддати своїх дітей до православної школи, вони їх відводили до шкіл, які утримували єзуїти, що займалися проповідництвом католицизму на Сході. У записках до "Материалов..." вчений писав, що намагання батьків віддати дітей у місіонерські школи для навчання французької мови призводило до того, що народна арабська мова була не в пошані. Це, у свою чергу, призводило до руйнування традиційної культури арабів у вихованні дітей, тоді як єзуїти під час навчання намагалися повернути молодь до своєї віри та прищепити їй європейські звичаї [ІР НБУ, ф. І, од. зб. 25083, арк. 448–489; Кримський 1972, 528–529, 536–537, 555, 562–563; Крымский 1975, 212–213, 249; Сирия, Ливан и Палестина... 1991, 62, 64, 80].

Втім якщо побутові деталі чи описи звичаїв ліванців у листах А. Кримського були необхідною умовою спілкування з сім'єю, яка хвилювалася за його влаштування у чужій родині, то філологічні та фольклористичні спостереження були йому потрібні, щоб виконати науковий план, який перед ним було поставлено програмою підготовки для отримання професорського ступеня. У листі до Ф.Є. Корша (1843–1915) вчений відзначив, що під час подорожі Ліваном ретельно записував сучасні арабські тексти, як із бейрутським, так і з гірськими діалектами. Більшу частину з них становили прислів'я. Популярність примовок на Сході А. Кримський намагався відобразити у своїй художній творчості. Кожен вираз героїв з "Бейрутських оповідань" насичений прислів'ями. У листах вченого до сім'ї також згадувалося близько десяти арабських прислів'їв, що становить лише невелику частку того арабського етнографічного матеріалу, який зберігається в архіві А. Кримського [Кримський 1972, 535, 541, 566, 567, 568; Крымский 1975, 46, 89, 94, 106, 114, 125–126, 150, 153, 161, 171, 172, 182, 194–195, 267]. Важливість прислів'я у відображенні арабського національного характеру, вікового досвіду та мудрості відзначають і сучасні вчені [Кирей 1996, 95–96, 311–313].

Більшість респондентів для своїх фольклористичних записів А. Кримський знаходив під час прогулянок Бейрутом, або місцеві жителі самі приходили до нього у гості [ІР НБУ, ф. І, од. зб. 25083, арк. 142; Епістолярна спадщина... 2005, 248]. Про його ретельність у наукових пошуках свідчать листи до батька та невістки Марії Фердинандівни, дружини брата Юхима Степановича. У листах він скаржився на те, що записав так багато філологічного матеріалу, що більшість народних арабських казок доведеться перекладати у Москві, проте це не так науково, як збити їх переклад у Лівані, на місці. Адже А. Кримський недосконало знав сучасну арабську мову (у Москві навчали лише давньоарабської), тож місцеві жителі з великим бажанням допомагали йому, зокрема вказували на різні предмети і називали їх арабською мовою [Крымский 1975, 145, 185, 286–287].

Згадував учений, що у Лівані на питання "Я тебе понесу чи ти мене?" треба

було відповідати: “Зійшовся Шані з Табакою”. Це був такий анекдот-каламбур, сутність якого полягала у тому, щоб під час подорожі розважити супутника розмовами, аби він не відчував втоми [Кримський 1975, 163].

У гірській місцевості Лівану А. Кримський записав арабські лайливі вирази. Серед образливих висловів значилися побажання, аби зруйнувався будинок, порівняння з верблюдами та віслюками, нікчемними жінками та їхніми батьками. Вчений описував, що у гірському Лівані підняті догори руки з розчепіреними пальцями означали: “Хай смерть вхопить тебе у свої кігті”. Проте найгіршим прокльоном вважався вислів “Хай Бог спалить твою віру” [Кримський 1972, 535; Кримський 1973, 287; Кримський 1975, 158–159, 238, 261].

У горах співали “мавали”, тобто імпровізовані римовані пісенні запитання та відповіді. Цікавий спосіб співати спостерігав вчений під час свята Іллі. Один

співак, жестикулюючи, заспівував, а інші співаки продовжували цю пісню, в кінці куплету плескаючи в долоні та жестикулюючи [Крымский 1971, 346; Крымский 1975, 182–183].

Цей аналіз листів А. Кримського зі Сходу дозволяє не тільки розкрити його наукові інтереси як вченого-етнографа, який уважно ставився до будь-яких, навіть найдрібніших, подробиць побуту і культури населення, серед якого він проживав, а й дослідити саме питання етнографії народів Лівану. У листах до родини він відверто змалював побут ліванців-християн у всіх деталях, які він міг спостерігати, і слід сказати, що їхній побут майже не відрізнявся від побуту навколишнього мусульманства. Листи вченого лише трохи відхилили завісу невідомого над малодослідженою темою традицій православних арабів, що вимагає подальшого вивчення та розкриття за допомогою сучасних етнографічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Василук О.Д. Студії Агатангела Кримського в Бейруті (1896–1898) // *Сходознавство*, Київ, 2007, № 37.
- Велерс Ж. *Крестьяне Сирии и Ливана* / Сокращенный перевод с французского Я.И. Серебрянского. Москва, 1952.
- Войницький Д.М. Христиане Арабского Востока на пороге третьего тысячелетия // *Східний світ*, 2004, № 1.
- Воронина В.Л. *Народное жилище арабских стран*. Москва, 1972.
- Григорович-Барський В. *Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік* / Переклав з давньоукраїнської П. Білоус; За редакцією М. Москаленка. Київ, 2000.
- Гурницький К.І. *Кримський як історик*. Київ, 1971.
- Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / Голов. редактор серії Л.В. Матвеева. Київ, 2005. Т. 1.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Ф. І. – Од. зб. 25083, 25093, 25097, 25110, 25113, 25140, 25148, 25161, 25167, 25198, 25206, 25214, 25222, 25251, 25368, 25617–25618, 25625, 25695, 25690, 25700, 25765.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Ф. XXXVI. Од. зб. 28.
- Каймакан Н. Арабский фольклор и теория миграции сюжетов в исследованиях А. Крымского // *Східний світ*, 2004, № 1.
- Кирей Н.И. *Этнография арабов Передней Азии и Северной Африки*. Краснодар, 1996.
- Крымский А.Е. *История новой арабской литературы. XIX – начало XX века* / Отв. редактор А.Б. Халидов. Москва, 1971.
- Крымский А.Е. *Письма из Ливана (1896–1898)* / Составители: Н.П. Визир и И.М. Смилянская. Москва, 1975.
- Кримський А.Ю. *Твори в п'яти томах* / Ред. колегія: І.К. Білолід (голова), О.І. Ганусець, О.І. Дей та ін. Т. 1. Київ, 1972.
- Кримський А.Ю. *Твори в п'яти томах* / Ред. колегія: І.К. Білолід (голова), О.І. Ганусець, О.І. Дей та ін. Т. 3. Київ, 1973.

Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах / Ред. колегія: І.К. Білодід (голова), О.І. Ганусець, О.І. Дей та ін. Т. 5. Кн. 2. Київ, 1973.

Радівілов Д. Арабістика Агатангела Кримського // **А.Ю. Кримський. Вибрані сходознавчі твори в п'яти томах**, Київ, Т. І. 2007.

Родионов М.А. Традиционная модель социализации в современном Ливане // **Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Передней и Южной Азии**. Москва, 1983.

Сарабьев А. Христиане Ближнего Востока на Западе: проблемы самоидентификации // **Африка и Азия сегодня. Ежемесячный научный и общественно-политический журнал**, 2007, № 5 (598) 2007.

Сарабьев А.В. А.Е. Крымский: специфика научного познания арабского Востока // **Восток. Афроазиатские общества: история и современность**, 2010, № 5, сентябрь – октябрь.

Сирия, Ливан и Палестина в описаниях российских путешественников, консульских и военных обзорах первой половины XIX века / Отв. редактор И.М. Смилянская. Москва, 1991.

Этнография питания народов стран зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии / Отв. редактор С.А. Арутюнов. Москва, 1981.